

**Валерій Степанков,
Віталій Степанков**
(Кам'янець-Подільський)

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 1648 РОКУ: ЧИННИКИ ПОНОВЛЕННЯ ВОЄННИХ ДІЙ ТА ПРОБЛЕМИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЇЇ МІСЦЯ Й РОЗТАШУВАННЯ ТАБОРІВ УКРАЇНСЬКОГО І ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬК*

У статті розглядається три взаємопов'язаних проблеми, з'ясування яких дозволяє не тільки прояснити низку спірних положень у витвореному історіографічному образі Пилявецької битви, але й спростувати неаргументовані аналізом джерел судження, а відтак посприяти його трансформації у більш адекватний історичній реальності. Зокрема, вияснено причини поновлення воєнних дій та доведено наукову неспроможність концепту, спрямованого поставити під сумнів усталений погляд на місце проведення битви. Внесено корективи у з'ясування причин пасивності воєнних дій Б. Хмельницького упродовж серпня – першої половини вересня та обрання ним місцевості для розташування табору на берегах р. Іква (Пилявки) біля м. Пилявці. Уточнено локалізацію місць розташування українського та польського таборів та їхню конфігурацію.

Ключові слова: *Пилявецька битва, локалізація, Пилявці, Іква, греблі, табір, Б. Хмельницький, переправа.*

Постановка проблеми. Хоча Пилявецька битва не стала предметом спеціального монографічного дослідження ні в українській, ні в зарубіжній історіографії, їй присвячено низку статей й чимало сторінок у загальних працях, які торкаються висвітлення мілітарно-політичних аспектів революції XVII ст. Цілком справедливо основна увага в них приділялася показу перебігу битви. Проте з середини 90-х рр. XX ст. викристалізувалася необхідність поглибленого дослідження як факторів поновлення воєнних дій, так і локалізації місць власне самої битви і розташованих таборів українського і польського військ. Без їх більш-менш точного встановлення неможливо реконструювати об'єктивну панораму перебігу цієї визначної події української домодерної історії доби боротьби за незалежність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексне вивчення проблем, які стосуються локалізації згаданих місць на основі археологічних обстежень 1990 – 1991 рр. місцевості у районі сучасних сіл Пилява і Олексіївка вперше в історіографії здійснила Л. Виногородська, результати якої оприлюднила

* Стаття є скороченим варіантом підрозділу рукопису монографії «Пилявецька битва: воєнний тріумф та його політичне фіаско».

у декількох публікаціях¹. У фундаментальній статті «Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви)» довела її проведення поблизу тогочасного містечка Пилявці, в цілому точно визначила місце розташування головного табору українського війська на правому березі Ікви, окреслила орієнтири пошуку локалізації лівобережного табору М. Кривоноса та запропонувала достовірну версію місця знаходження польського². На жаль, обґрунтовані авторкою положення, ігноруються або свідомо, або через їх незнання деякими сучасними науковцями. Інакше б не ставили під сумнів очевидний факт місця зіткнення противників саме біля м. Пилявці³ й не конструювали спотворених картин розташування військ, а відтак і перебігу битви⁴. І. Стороженко запропонував свою схему розташування таборів і перебігу боїв 21–23 вересня, але також не позбавленої істотних вад⁵. Окремих аспектів впливу соціально-політичних чинників на поновлення воєнних дій торкалися у своїх працях як українські, так і польські дослідники⁶.

Формулювання мети. Вона передбачає виявлення чинників, які обумовили поновлення воєнних дій, спростування спроб поставити під сумнів утверджений в історіографії погляд на місце битви та уточнення локалізації українського та польського таборів.

Виклад основного матеріалу. Влітку 1648 р. національно-визвольна, соціальна і конфесійна боротьба досягає кульмінації й переростає у Національну революцію. Повстале поспільство, масово покозачуючись, створювало сотні загонів, які винищували шляхту (частіше всього незалежно від етнічного походження й конфесійної приналежності), поляків, католицьке духовенство, євреїв тощо. Джерела засвідчують їх прагнення знищити польське панування і домогтися незалежності Русі від Корони Польської. Не випадково їх автори підкреслювали масовий характер «повстання русинів (Русі)» та їх цікавиту підтримку дій козацтва, очолюваного Б. Хмельницьким. Як зауважував Я. Єліцкий на початку вересня, піддані тортурам повстанці заявили, що «не хочуть утихомиритися аж до Вісли. І не дивно, бо їм ніхто не вчиняє опору, всюди ідуть, куди хочуть, фортеці й міста захоплюють, бо їм саме хлопство і міщани повсюди відчиняють і зрадою наповнюють (?)»⁷. Львів'яни у листі до королевича Кароля (середина вересня) констатували: «Вже повстання Руське і сприягла з поганими хлопська потлолч, опанувавши всю Україну, Київське, Подільське, Брацлавське, Чернігівське воеводства і більшу частину Волинського, всі міста, замки і фортеці ... більше через зраду хлопську, ніж зброєю

і силою ворожою, захоплені... Без зупинки уже упродовж трьох місяців у день і в ночі проливається кров...»⁸. Польський дослідник М.Р. Дроздовскій, аналізуючи різноманітні джерела, переконливо довів, що сучасники подій з польської сторони досить-таки добре усвідомлювали прагнення повсталих русинів «позбутися зненавиджених ляхів», «мечем і вогнем Польщу кинути собі під ноги» тощо⁹. На переконання автора «Римованої хроніки» (Є. Ярмолінського (?)) – шляхтича з м. Ярмолинець, їх гаслом було: «Бий, забий, винищуй лядську кров, нехай в Руських краях доценту зникне і пам'ять про неї; щоб її духу русинський ніс і не чув»¹⁰. В силу чого їх очільники – новопосталі старшини – масово поповнювали лави радикально налаштованих козацьких старшин із запорозького, nereєстрового й частково реєстрового козацтва й разом еволюціонували у політичну еліту Української держави, що формувалася на звільнених теренах. Вони рішуче виступали проти будь-яких перемовин з Річчю Посполитою й укладення з нею перемир'я.

Показово: повстанці та їх очільники розглядали свої дії невід'ємною складовою боротьби за звільнення Русі від польського поневолення («звільнити Руські землі»). На думку сучасника подій, варшавського каноніка, історика Я.-В. Рудавського, «Русь тріумфувала начебто з повернення до давніх своїх володінь і відсунення кордонів Польщі аж до Вісли»¹¹. Починаючи з кінця травня, вони вбачали у Б. Хмельницькому її «Рятівника». За даними львівського синдика, православне населення з радістю зустрічало повстанців, «*вважаючи його новим Мойсеєм, котрий звільнить їх від лядської неволі* (виділено нами – авт.)»¹². Як зазначав шляхтич Пеславський, поспільство, повстаючи проти панів, називало гетьмана «*батьком Батьківщини і Спасителем* (виділено нами – авт.)»¹³.

А відтак постає запитання: чи виступав він влітку-восени 1648 р. наравду «новим Мойсеєм» русинів й «батьком Батьківщини», намагаючись розгромити Річ Посполиту й домогтися незалежності Русі? На превеликий жаль, ні! Як і більшість старшини реєстрового козацтва, продовжував перебувати в полоні стереотипів «козацького автономізму», розглядаючи Річ Посполиту / Корону Польську своєю «Вітчизною», а короля – легітимним володарем Війська Запорозького. Тому домагався не визволення України / Русі, а скасування «Ординації» 1638 р., збільшення козацького реєстру до 12 тис. осіб, надання йому станової автономії у межах козацького регіону, права козакам на проживання у Наддніпрянщині, збереження прав і свобод православної Церкви тощо¹⁴. Навіть, на відміну від вимог гетьмана І. Петражицького під час безкоролів'я 1632 р.,

не порушував перед Варшавою клопотань про те, аби «наш руський народ ні в чому не зазнавав найменшого приниження», а новообраний король (у Речі Посполитій влітку–восени 1648 р. також мало місце міжкоролів'я) присягнув на збереженні його «прав і вольностей». При чому, досягнення поставленої мети Б. Хмельницький та його оточення пов'язували не зі застосуванням воєнної сили, а шляхом пошуку порозуміння за допомогою мирних перемовин¹⁵.

Нами цілком свідомо приділено стільки уваги виясненню цих аспектів, які начебто й не мають жодного стосунку до з'ясування локалізації місць Пилявецької битви і розташування українського і польського таборів. Але це тільки на перший погляд! Розглядаючи українсько-польські воєнні дії 1648 р., науковці чомусь цілком ігнорують вплив на мілітарні плани гетьмана наступних важливих чинників. **По-перше**, він й старшини, у руках котрих зосередилося керівництво повстанням й утвореним військом, розглядали свій виступ не більше і не менше як «невільним гріхом», спрямованим проти зловживань і насильств як з боку державців і шляхти, так і полковників, які призначалися Варшавою у Війську Запорозькому та спроби великого коронного гетьмана М. Потоцького «... ім'я наше козацьке безвинно знищити», а не повстанням проти короля й Речі Посполитої¹⁶. Вони і гадки не мали наступати на неї та вести воєнні дії з метою її розгрому. А власне до битв (Жовтоводської й Корсунської) вдавалися лише з метою самозахисту, бо М. Потоцький «... на Запоріжжя напав, і Україну сплюндрував»¹⁷. Тому безпідставними є спроби окремих авторів приписувати Б. Хмельницькому розробку під час Пилявецької кампанії стратегічних планів розгрому польської армії відразу ж чи поетапно і по-частинах до її об'єднання і появи татар, чи за допомогою тактики «виснажування (вимотування) ворога» («гальмуючої війни») ¹⁸. Ще раз відзначимо: наступальних операцій у цей час він ще не планував.

По-друге, в історіографії поширена думка про легковажне ставлення гетьмана та його оточення до переговорів з польським урядом (конвокаційний сейм наприкінці липня утворив для їх ведення спеціальну комісію, очолювану брацлавським воєводою А. Кисілем). Мовляв, вони погодилися на них лише з метою виграшу часу для завершення підготовки до воєнних дій та прибуття татар. Мало цього, гетьман намагався навіть загострити відносини серед знаті й шляхти між прихильниками пошуку замирення з Військом Запорозьким чи його розгрому¹⁹. Проте все було далеко не так! Б. Хмельницький хотів сподіватися на мирне розв'язання «козаць-

кої проблеми». Тому, з'явившись наприкінці першої декади серпня під Старокостянтиновим, швидко погодився (десь 16–19 серпня) на перенесення перемовин з нею з Києва до його околиць за умови, «... щоб обидва війська стояли здалека одне від одного». Зазначав: «Власне я під Костянтиновим найбільше хотів би зустрітися, де зблизька ми порадимося і домовимося між собою, як все найкраще має бути, з чого Господь Бог нехай буде прославлений. А ми як раніше, так і тепер залишаємося вірними слугами і підданими Речі Посполитої»²⁰.

Децю раніше (у листі до князя В.-Д. Заславського від 30 липня) висловив наступну думку, важливу для розуміння його політики: *«І якщо з листів їх м-тей нн. сенаторів і всієї Речі Посполитої я зрозумію, що ви хочете миру (виділено нами – авт.), то сам з усім військом повернуся і орді накажу повернутися, щоб більше по крові християнській не бродила, а своїх від наїздів і шарапанини не чим іншим, тільки мечем приборкую, щоб вже більше це не повторилося (виділено нами – авт.)»*²¹. Ось тут, у цьому одному реченні, водночас ховається і заповідка до розуміння особливостей політики гетьмана у стосунках із Варшавою, і ключ до його розгадки. Адже успішне завершення переговорів ставилося у безпосередню залежність від наявності у неї щирих намірів порозумітися з Військом Запорозьким. Але саме цього він і не бачив, оскільки в останній декаді червня князь І. Вишневецький вторгнувся у Правобережжя і розпочав по ньому кривавий рейд, жорстоко розправляючись з повстанцями, допоки наказний гетьман М. Кривоніс у боях 26–28 липня під Старокостянтиновом не змусив його відступити, а відтак створити сприятливі умови розгортання революційної боротьби у Південно-Східній Волині та у центральній частині Подільського воєводства. Тому Б. Хмельницький слушно вбачав у його діях порушення Білоцерківського перемир'я (укладеного 12 червня). У листі до хотмизького воєводи С. Болховского від 8 серпня підкреслював, що «ляхи» до нас присилають о мир просячи, але ми їм доконца не вірим, яко хитрим людем, бо вони нас так миром і присягою своєю не раз зражають. Стоймо Войском своїм Запорозким под Константиновом, а ожидаєм їх с комісією. Поглядимо, якую комісією схотят з нами міти: там от тул, с Пулці пишут до нас, просячи о мир і о вгдоу, а тут по ближних городох, де наша Ру справославній християни живуть, імаючи стинають і розмаїтії муки задають і попув, духовних наших, на паль збивають, чого нехай тилко сам бог се вжалует. *І не сподіваємся, жеби за таким їх ділом муг бити мир межи нами...*»²². Цю ж думку повторив 19 серпня у листуванні з А. Кисілем, наголошуючи, що І. Вишневецький «нерозумно і не-

розважно напав на нас...»²³. І нарешті 28 серпня у листі до комісарів, констатувавши факт атаки корогвами князя Острога, поставив вимогу покарати їх, «щоб більше кровопролиття не було...», й наполягав на приїзді до Старокостянтинова²⁴. Проте, внаслідок нового наїзду жовнірів І. Вишневецького на українські сотні в місті, призупиняє перемовини, які у першій декаді вересня остаточно провалилися²⁵.

Існував ще один чинник впливу як на перебіг переговорів, так і на воєнні плани гетьмана, про який майже нічого не говориться в історіографії. Йдеться про непростий характер його взаємин з радикально налаштованими старшинами і покозаченими масами, котрі частіше всього діяли самостійно і рішуче виступали проти укладення угоди з Варшавою. Саме дякуючи їм, на середину серпня було звільнено більшу частину території Правобережжя, а їхній неформальний очільник М. Кривоніс, ігноруючи розпорядження Б. Хмельницького, почав засвідчувати претензії на булаву. Тому гетьман відкликав його з найближчими соратниками до табору і бл. 7–8 серпня розпорядився покарати: М. Кривоноса з 4 полковниками наказав прикувати до гармат (воно не ганьбило козацької гідності – авт.), а понад сотню інших (вочевидь, полкових і сотенних старшин) – стратити або ув'язнити. Наступного дня наказний гетьман з полковниками були звільнені (чи то були взяті на поруки, чи заплатили викуп)²⁶. Показово, що М. Кривоніс зберіг свою посаду й продовжував керувати частиною війська. Припускаємо, що другий конфлікт стався на початку вересня уже в таборі Б. Хмельницького. Значна частина вояків виступала проти укладання миру («чернь не дозволяє вести переговорів»). За визнанням 10 вересня обозного коронного, «Дуже б були раді сам Хмельницький (як уже знаємо, що не зовсім так – авт.) зі старшиною і реєстровим козацтвом учинити мир, але чернь на то не хоче дати і слова промовити, одне лише битися...». Заворушення були притлумлені, хоча ходили погоски, що бунтівники хотіли обрати гетьманом М. Кривоноса й убити Б. Хмельницького²⁷.

За таких непростих обставин останній обрав єдино вірний стратегічний курс. По-перше, не ухилившись від переговорів з посольством А. Кисіля, основну увагу почав приділяти підготовці до воєнних дій. Насамперед вирішив підпорядкувати своїй владі звільнений регіон Волині й Поділля до умовної лінії Остріг – Чорний Острів – Красилів – Меджибіж. Його легітимация як складової Війська Запорозького дозволяла б під час роботи старокостянтинівської комісії домагатися від польської сторони гарантій, що її війська відмовляться від

намірів переходу через неї. Тому з другої декади серпня у цих містах почалося зміцнення залог²⁸. Одночасно у такий спосіб утверджував в очах повсталих мас та їх проводирів безсумнівність непохитності власної гетьманської влади. Поділяємо міркування М. Грушевського, що «кінець кінцем Хмельницький мусів відчутти непевність своєї позиції: йому небезпечно було і гамувати се повстаннє, що в таким разі могло б обернути ся проти нього самого, і ніяк було пускати його ватажків самопас, не даючи відчувати своєї руки і контролю: вони могли б також вирости по-над голову гетьманови – як се вже мабуть і помічалось у Кривоноса. Не добре було давати їм тріумфувати без гетьмана над польськими військами та виростати на великих вождів, а не на руку було б, коли б і погромили сі передові ватаги Поляки і набрали з того відваги та незгідливости на козацькі домагання. І от Хмельницький рішається покінчити з своїм пасивним вичікуваннєм, опанувати західній театр повстання і взяти його в свої руки»²⁹.

По-друге, повернувшись десь на початку другої декади серпня з-під Старокостянтинова до табору, розташованому на Скаржинецькому полі, дійшов висновку про необхідність його переміщення ближче до місця майбутніх переговорів чи воєнних дій. Його шлях вірогідно пролягав через Маркуші, Укладники (укладачі збірки «Документи Богдана Хмельницького, 1648–1657» цю назву помилково перейменували в Укладівку; 19 серпня) й Куманівці (28 серпня). Поволі рухаючись, десь наприкінці серпня – на початку вересня зупинився у Паплинцях³¹. Водночас розіслав підрозділи, очолювані досвідченими старшинами, для пошуку місця проведення можливої битви, рельєф якої зводив би на нівель наступальні операції польського війська. Командний склад останнього отримував інформацію про наближення до Старокостянтинова українців. Так, М. Собескій 31 серпня повідомив дружині М. Потоцького, що вони залишили Гончариху і просунулися до міста на 2 милі (бл. 14 км)³².

Децю раніше, 24 серпня, шляхтич Жван сповістив батька про отримані новини від полонених козаків з Красилова: «... Хмельницький з Кривоносом стоять у Пилявцях, а Ганджа у Меджибожі з полком»³³. Звичайно – це поголоска; гетьмана там не було. Ймовірніше всього підґрунтям дая її поширення став факт появи тут одного з його численних розвідувальних підрозділів. Отримавши від них інформацію, він обрав Пилявці. Маємо про це повідомлення С. Мужилівського, що, відіславши його з М. Кривоносом для зустрічі єрусалимського патріарха, Б. Хмельницький «... сам до Пилявець міл бил помкнути-

ся (виділено нами – авт.).³⁴ Отже, розташування українського війська саме у цьому містечку та його околицях і не випадкове, і не планувалося заздалегідь, а стало плодом як збігу згаданих вище обставин, так і феноменальної інтуїції та військового таланту володаря булави. Вони й породили блискучий стратегічний план, сутність якого полягала в уникненні лобового зіткнення з противником на полі бою з власної чи ворожої ініціативи, яке, за умови відсутності численної вишколеної кінноти, неминуче завершилось би воєнною катастрофою. В силу чого й обрав тактику його ведення: на перших порах (до прибуття татар) – активної оборони у місцевості зі зарослими чагарниками ярами, балками, пагорбами, заболоченими струмками долинами, які б максимально ускладнювали використання противником масованих атак кіннотою, пізніше – опісля появи союзників (татар) – завдати потужного контрудару. Вона була віднайдена в околицях Пилявець, куди український обоз з'явився бл. 8–9 вересня. З метою дезінформації польського командування щодо власних задумів поширив серед вояків інформацію про наміри зайняти позиції для оборони в районі Россолівецької переправи через р. Ікопоть, Старокостянтинова та його околицях. 12 вересня від шести захоплених до полону козаків польське командування довідалося, що «Хмельницький хоче наступати з військом до Константинова і захищати переправу під Россолівцями»³⁵. Вона мала спонукати його до активізації наступальних дій, щоб у перспективі заманити у пастку під Пилявцями.

Сам же Б. Хмельницький зайнявся її підготовкою. Аби глибше збагнути її суть, вияснити особливості локації місця майбутньої битви. Насамперед з'ясуємо біля яких власне Пилявець (у цьому регіоні таку назву мали три поселення) почав розбудовуватися український табір? Традиційно в історіографії абсолютно панує погляд, що ними було містечко, розташоване на правому березі річки Ікви (Пилявки), на якому височів невеликий замок. Одначе, з ним не погоджується краєзнавець О. Погорілець (очільник Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж» і громадської «Постійно діючої археологічної експедиції Меджибіж-2000»). Провівши у 2005–2008 рр. ретельне обстеження (за допомогою аерофотозйомки) бл. 50 кв. км території в районі Пиляви, Пилявки й найближчих сіл³⁶, на сьогоднішній день опублікував 6 статей, намагаючись, якщо не спростувати його, то хоча б поставити під сумнів. На його переконання, «... питання локалізації місця Пилявецької битви залишається відкритим. Щоб вирішити цю проблему, необхідно провести широкомасштабні дослі-

дження не тільки в районі Пиляви та Пилявки, а й розширити пошук на десятки кілометрів»³⁷.

На користь запропонованого концепту наводить кілька міркувань. Охарактеризуємо головніші з них, які дозволяють глибше збагнути логіку роздумів автора та обґрунтованість зроблених ним висновків. Ось вони:

По-перше, визнаючи цінність писемних джерел, О. Погорілець все ж відводить їм другорядну роль, бо «... *єдиним джерелом, яке може довести факт битви та реконструювати реальний хід її подій, можуть стати археологічно-топографічні дослідження на місцевості, де колись проходили військові дії* (виділено нами – авт.)».

По-друге, здійснене археологічно-топографічне дослідження «... не дало позитивних результатів, не виявило залишків ровів, які могли вказати місце козацького та польського таборів, шанців (окопів) в районі греблі через річку Ікву та річечку Пилявку». А були сподівання, що, враховуючи велику кількість вояків українського війська (до 100 тис. осіб, «... переважно піхотинців, озброєних рушницями, більше ста гармат і велика кількість гаківниць, а сутички відбувалися в кількох місцях на великих територіях, то виглядає реальним, що саме тут буде знайдено величезну кількість куль та картечі. Місця ж розташування таборів, особливо основного козацького, мають бути окреслені ровами та знахідками багатьох побутових предметів – залишками погрому польського табору».

По-третє, автор стверджує наступне: «На сьогоднішній день нез'ясованим залишається той факт, про які саме Пилявці говориться в діаріушах та реляціях польських учасників битви. Ніхто не звернув увагу і на те, що в діаріушах польських учасників подій згадується «замочок», «курятник» – власність пана Анжея Черненського (шляхтича Черменського), а не домініканців. Яким саме селом на той час володів Черменський, поки що встановити не вдалося». При цьому засвідчив, що «вивчивши всю існуючу доступну літературу (посилання саме на яку не зроблене – авт.), можна припустити наступне розташування населених пунктів із назвою Пилявці у XVII ст., котрі були на відстані за три милі від «Констентинова»:

1. Старі Пилявці (Pilawce stare) – сучасне село Пилявка;
2. Нижні Пилявці (Pilawce niżni nad rz. Ikaw) – сучасне село Олексіївна (помилка, слід читати Олексіївка – авт.);
3. Середні Пилявці (Pilawce srednie) – залишки поселення XVI – першої половини XVII ст. під с. Вишневе.

Сучасне село Пилявка в той час було містечком, мало укріплення та замок, воно знаходилося поблизу старої дороги

із Меджибожа до Старокостянтинова. Село домінує над усією територією, його церкву видно за десяток кілометрів, саме тут Сіцінський описує залишки замчища». І робить висновок: «Питання локалізації Пилявець середини XVII ст. залишається відкритим (виділено нами – авт.)».

По-четверте, наголошує, «Цікавим є і той факт, що учасники тих подій лише раз згадують річку Ікавку, через яку встигла частина табору перебратися під час маршу під Пилявці (йдеться про польський – авт.), а річку Пилявку як таку, що протікає між ворогуючими сторонами, згадує в своєму листі лише воєвода брацлавський Адам Кисіль. Чи називали сучасну річку Ікву тоді Пилявкою, чи то була інша, річка, на якій знаходилась гребля і за яку велись бої – це ще один напрямок досліджень, який допоможе знайти поле бою (виділено нами – авт.)»³⁸.

Тепер розглянемо в якій мірі інформація тогочасних джерел підтверджує чи спростовує сформульовані судження дослідника. Всі учасники і сучасники битви називають поселення, під яким вона відбулася, Пилявцями, а коли вдавалися до визначення його статусу, то йменували лише містечком і жодного разу – селом. Наведемо кілька прикладів. Так, 17 вересня чеховський каштелян повідомляв коронному підскарбю, що Б. Хмельницький «... зупинився під Пилявцями між болотами ...»³⁹. Шляхтич А. Жолкевській 19 вересня у листі до Коріцького стверджував, що в суботу (19 вересня) «... певне рушимо до Пилявців»...⁴⁰. Цього ж дня анонім сповіщав, що «... завтра думаємо наступати на ворога, котрий під Пилявцями підготувався до нашого прибуття ...»⁴¹. У цей же час чашник черський Пенцлавський констатував, що козацький гетьман «тільки у півтора милі (10-11 км – авт.) від нас лежить на пилявецьких полях ...»⁴². У «новині» з польського табору від 20 вересня читаємо: «... Хмельницький своїм табором стоїть під містечком Пилявцями, що у трьох милях (бл. 21 км – авт.) від Костянтинова ...»⁴³. Анонімний автор «Пилявецького щоденника» зазначав, що «... ми йдемо під Пилявці в день святого Матвія»⁴⁴. Підкоморій львівський В. М'яковський у листі до белзкого воєводи К. Конєцпольского наголошував, що «... Хмельницький закрився було у Пилявцях ...»⁴⁵. Анонімний автор (можливо Є. Ярмолинський), котрий взяв участь у битві, підкреслював:

«А ляхи ще йдуть під Пилявці, до господаря
Пилявецького замку, а тоді – й самого містечка,
Бо Хміль поставив там свій бунчук (?) і свій табір»⁴⁶.

Сучасник подій, воїн і поет, відомий тогочасний польський історик С. Твардовський у праці «Війна домова ...» подав вельми цінну інформацію такого змісту: коли вирушили з-під Човганського Каменя від Червінського першою надійшла звістка, «Що Хмельницький потугою всією вже підійшов під його Пилявці»⁴⁷ (справжнє прізвище Чермінський; М. Крикун встановив, що згідно подимного реєстру 1629 р., воно налічувало 144 дими і ним володіли брати Станіслав і Ян Чермінські⁴⁸).

Джерела фіксують існування у містечку замку, обраного гетьманом своєю ставкою. Знову ж таки наведемо кілька їхніх даних. Зокрема, згадуваний чашник черський стверджував, що Б. Хмельницький у пилявецькому «замку тріумфує начебто уже з виграної битви»⁴⁹. У «Відомостях з обозу» від 18 вересня знаходимо інформацію, що він «перебуває у замочку в Пилявцях, військо ж – по полях пилявецьких ...»⁵⁰. За даними В. М'яковського, гетьман засів «у поганому маленькому замку п. Андрія Черненського ...»⁵¹. Інформація такого ж змісту є й у «Новинах» «з обозу генерального» від 20 вересня: Хмельницький знаходиться під Пилявцями, де «є оборонний замочок» і перебуває у ньому⁵². Шляхтич Вільгоставський 23 вересня повідомив В. М'яковському про присутність гетьмана зі старшиною «... у тамтешньому пилявецькому замку»⁵³. А 2 жовтня вже цей адресат дав знати К. Конєцпольському, що гетьман перебуває у «... поганенькому замку, отаборившись ...»⁵⁴.

Прикметною ознакою саме цих, а не інших Пилявців, було їх розташування на правому березі р. Ікви (Пилявки), неподалік від переправи через неї. І маємо про це не тільки одну згадку. 18 вересня регіментар польського війська М. Острог проінформував коронного підканцлера, що «... ворог переправився через ріку, що називається Ікавою ...»⁵⁵. В іншій копії цього листа знаходимо наступне речення: «... ворог переправився через річку Ікаву і там при доброму фортелі (хитрощах? – авт.) став ...»⁵⁶. А. Кисіль, описуючи 29 вересня у листі до примаса Польщі битву, звертав його увагу на те, що «... на річці Пилявці тричі брали і втрачали одну греблю ...»⁵⁷. Маємо інформацію, що, залишивши 17 вересня Староколянтинів, польський табір, рухаючись до Пилявць, переправлявся через р. Ікавку (на лівий берег – авт.)⁵⁸, яка нижче за течією протікала повз Пилявці. Анонімний автор «Щоденника помилок їх мм. пп. регіментарів під Пилявцями» зауважував наступне: «Коли ми у понеділок прибули під Пилявці, ми захотіли захопити одну з переправ ...»⁵⁹. Головнокомандуючий польського війська В.-Д. Заславський теж засвідчував у своїй «реляції»

факт боротьби за неї під Пилявцями⁶⁰. Ротмістр Заборовській у листі до невідомого ґрунтовно описав бій за греблю 21 вересня, у котрій особисто брав участь⁶¹. У «Пилявецькому діаріуші» аноніма знаходимо інформацію про її захоплення поляками⁶². 25 вересня львівський райця С. Кушевич у листі до невідомого адресата зазначав, що українські підрозділи у ніч на 15 вересня залишили Старокостянтинів і подалися до Б. Хмельницького, «... який стояв табором над річкою Викавою (Ікавою – авт.) ...»⁶³. Автор «Спогадів про війни козацькі за Хмельницького» констатував: гетьман «... з усім військом розташувався обозом біля річки Пилявки на рівнині ...»⁶⁴. С. Твардовський стверджував, що «замочок там був мурований, Пилявцями від річки Пилявки названим»⁶⁵. У розпорядженні науковців є кілька джерел, що характеризують саму річку. Так, згадуваний вище автор відзначав вузькість («щупаість») і повільність її течії та заболоченість⁶⁶. Подібну оцінку давав Ікві й В. Коховський: «невелика річка, але болотиста і з багновищами у дощову осінь»⁶⁷.

Тепер в'яснимо: чи мав рацію О. Погорілець, стверджуючи, що саме «сучасне село Пилявка в той час було містечком, мало укріплення та замок ...»⁶⁸. Адже добре відомо, що найкращий знавець історії поселень Подільського воєводства XVI–XVII ст. М. Крикун, на основі вивчення актових книг, подав істотно відмінну локалізацію поселень «Пилявці» й еволюцію їх назв. Аргументовано довів, що **містечко Пилявці** середини XVII ст. у джерелах трактується містечком із кінця XVI ст. і до кінця XVIII ст. (за винятком 1678 р.) (у цьому статусі перебувало в XIX і початку XX ст., а в 1913 р. владні структури поділили його на два поселення: лівобережна частина зберегла назву «**Пилява**», а правобережна – тобто, де існувало власне містечко Пилявці, перейменовується в **Олексіївку** – авт.). **Пилявці Середні (Нижні)** (сучасне с. Пилявка) **жодного разу у документах XVI–XVIII ст. не йменувалося містечком**. Щодо **Пилявців Старих**, то упродовж XVI–XVII ст. лише у 1678 і 1681 р. документи трактують їх містечком, а всі інші – селом. З кінця XVIII ст. згадок про них не виявлено⁶⁹.

Важливим додатком до сказаного слугує цінна інформація «З топографічного і камерального опису м. Літина та сіл Літинського повіту» початку XIX ст., віднайденого В. Дячком. У ньому читаємо, що село Пилявка «Розташоване частково по пагорбах, частково по крутих косогорах, а частково на пологих берегах безіменного струмка (маленької річечки Пилявки, що через 5-6 км впадала до Ікви – авт.) ... Це поселення оточується з 3-х сторін дрібним лісом, а з четвертої орним по-

лем (виділено нами – авт.)». А власне «Містечко Пилявка ... розташоване на обох сторонах річки Ікви (виділено нами – авт.), частково на низьких берегах цієї річки, частково на крутих і частково на пологих косогорах. Оточується з трьох сторін орними полями, а з четвертої, високою кам'яною горою ... До самого виїзду (можливо, в'їзду – авт.) у це містечко за стрімкістю пагорбів його не видно, в цьому містечку є кам'яний панський дім, обнесений крутою кам'яною стіною і називається за місцевим звичаєм замком (виділено нами – авт.)»⁷⁰.

Отже, версія О Погорільця про ототожнення сучасного села Пилявка й містечка Пилявці середини XVII – початку XX ст. цілком безпідставна. Адже, як зазначила ще у 1997 р. А. Виногородська, по-перше, с. Пилявка «знаходиться занадто далеко від р. Ікви, по-друге, місцевість навколо села не відповідає історичним описам місця битви»⁷¹. Й додамо від себе – ніколи не мала замку, а в джерелах не маркувалася містечком. А відтак не існує жодного аргументу, аби поставити під сумнів місце локалізації битви – вона відбулася біля містечка *Пилявці на обох берегах р. Ікви*.

Значно складнішим залишається з'ясування проблеми локалізації українського і польського таборів. Зробимо спробу окреслити їх лише в основних контурах (через брак українських джерел), використовуючи інформацію писемних джерел (опублікованих й архівних) та археологічних матеріалів, віднайдених А. Виногородською. Почнемо з українського. Зайнявши Пилявці, Б. Хмельницький взявся за одночасне розв'язання кількох, як на його погляд, важливих завдань для реалізації стратегічного плану. По-перше, розіслав розпорядження полковникам, котрі діяли на Волині й Поділлі, негайно збиратися до його табору; по-друге, наказав полковнику Д. Нечаю, що контролював район Красилова – Россолівців – Старокостянтинова, не вступати в бої з наступаючими польськими підрозділами, а відступати, спонукаючи регіментарів до активних дій, а відтак і походу до Пилявців; по-третє, вивчаючи місцевість, обмірковував оптимальний варіант розташування війська, чисельність якого до кінця другої декади вересня зростає до 100-110 тис. осіб⁷².

Немає таємниць, що гетьман залишав для противника місцевість, яка простягалася від плотини (греблі) через Ікву й далі вгору проти течії на 6-8 км. Її рельєф формували узгір'я і горби, долини, балки, яри й улоговини, часто порослі чагарниками й деревами, внизу яких нерідко струменіла вода, що стікала до річки. Остання розливалася тут широкими, мілкими і дуже багнистими ставами, які перетворювали береги у трясовину. Тому важко було знайти через неї брід для перекидання

регіментарями полків чи корогв на правий берег. Постає питання: чому Б. Хмельницький відмовився облаштувати табір тут же – біля греблі і нижче неї, де місцевість була помітно рівніша і сухіша? Як на наш погляд, по-перше, вважав вкрай небезпечним дозволити полякам зайняти вищий правий беріг, включаючи замок і височину «Бутову». Адже у такому випадку вони, блокуючи український обоз, отримували б можливість обстрілювати його з 80-100 гармат⁷³, й, по-друге, відрізали б від прибуття до нього татар, розбивши їх при наближенні.

В силу чого бл. 7-9 вересня переправляє основні сили армії через греблю на правий берег, залишивши на лівому 20-30 тисяч з'єднання під проводом М. Кривоноса. Обравши замок резиденцією, розпорядився облаштувати табір й зміцнити традиційними козацькими укріпленнями. Сучасники маркували його «поганим», «маленьким», «поганеньким», а інколи й зневажливо «курником»⁷⁴. Справді був маленьким (як встановив Ю. Сіцінський, розміром всього 50x50 м, займаючи площу 0,25 га⁷⁵) і збудований на місці «великого замчища» XIII-XIV ст. площею 140x140 м у його північно-західній частині⁷⁶. Вважаємо слушним навести виїмку з першого (відомого дослідникам) опису замку, зробленого 5 березня 1870 р. у рапорті Літинського поліцейного управління Подільському губернському правлінню, бо він дозволяє скласти повніше уявлення про нього, зокрема внести уточнення у план, запропонований Ю. Сіцінським. «Замок цей перебуває на березі, за течією річки Ікви біля ставу на високому місці, – зазначав автор – народний переказ і сліди, що залишилися, доводять, що він був оточений глибоким ровом, який при обороні наповнювався водою. До цього часу від Заходу зберігся рів до 5 сажнів (2,13 м. – авт.) глибиною і шириною. Займає простір з оборонними стінами зі Сходу – 13, від Заходу – 26, з Півночі – 20 і з Півдня – 20 сажнів; зі західного боку на обох кутах збереглися чотирьохповерхові башти, в яких на кожному поверсі по одній кімнаті з коридорчиком, а від однієї до іншої башти – житлові кімнати з коридорчиками... З північної сторони стоїть ціла кам'яна, у три сажні висотою, мало зіпсована стіна з отворами, вочевидь були зроблені для стрільби. З південної сторони стоїть така ж стіна зруйнована на третину, а зі Сходу стіна й бувші, як пояснює Черемис (старожил Пляяви – авт.), по кутах башти зруйнувалися ...⁷⁷. Як випливає з його змісту, замок не був квадратним, а становив собою чотирикутник з розмірами сторін: західна – 53,48 м, північна – 42,6 м, східна – 27,69 м й південна 42,6 м й оточувався ровом глибиною й шириною у 10,65 м; висота кам'яних стін сягала 6,39 м.

Проведені А. Виногородською дослідження замку підтвердили існування з північно-західної сторони замку глибокого рову й засвідчили протікання по його дну річечки, що на тепер пересохла. Доведена слушність міркувань Ю. Сіцінського та В. Гульдмана, що «... з боку подвір'я у проїзді ще були помітні ходи в засипані підвали будинку, а на подвір'ї зберігся хід з кам'янистими сходами в підземелля. Ці ходи вели до річки і в поле ... проїзд, як і ходи у підвальні приміщення, мав кам'яне склепіння»⁷⁸. Ще один вельми значущий аспект дослідження авторки. У свій час Ю. Сіцінський спостеріг наступне: «Пилявський замок містився на правому південному боці річки Ікави або Ікви, що розливається тут наче довгим ставом і ділить поселення на дві частини (виділено нами – авт.)». Тут же на зробленому плані показує його причину: неподалік від замку (нижче за течією) фіксує греблю, яка й перетворила Ікву на «довгий став», після якої вона увійшла у своє звичне вузьке русло. Показова у цьому плані світлина замку зі сходу, «з греблі» (виділено нами – авт.) зроблена 1900 р.⁷⁹. Так ось А. Виногородська не тільки стверджує, що «біля місця, де стояв Пилявський замок, знаходиться ще одна гребля, яка разом з попередньою створюють Пилявський став, води якого підходять під саме замчище». Їй робить припущення: «Ймовірно, ця гребля існувала і в ті часи»⁸⁰, значимість якого важко переоцінити.

Нами не випадково стільки уваги приділено висвітленню замку та його розташування. Дарма науковці зводять все лише до нього, як важливого спостережливого пункту, з якого добре проглядалися навколишні терени по обох берегах Ікви, а відтак відкривалася перспектива з висоти башт проглядати перебіг битви. Але існували й інші не менш вагомі фактори, що визначили в очах Б. Хмельницького його стратегічну цінність. Адже саме біля стін замку пролягав шлях від Старокостянтинова до Меджибожа, з боку якого очікував прибуття бл. 5-6 тис. добруджських татар, котрих очолювали рідний брат знаменитого Кантеміра Антемір-мурза та Аджамет-мурза. Вони рухались звичним для себе Кучманським шляхом й у районі Бара мали звернути з нього і попрямувати до Меджибожа, а звідтіля – до українського табору⁸¹.

Й, нарешті, чи не найголовніше! Науковці, вивчаючи перебіг битви, всю увагу звертали на висвітлення боїв 21 вересня за греблю та 23 вересня на лівому березі – північніше табору М. Кривоноса. При цьому не шукали відповіді на логічне питання: а яким чином на ранок 23 вересня у ньому з'явилися надіслані Б. Хмельницьким щонайменше половина татар й 20 тис. українців, які спільно з вояками наказного

гетьмана спромоглися не лише стримати удар польського війська, але й змусити його відступити? І.С. Стороженко стверджував, що ранком цього ж дня татари мали «...при підтримці козацької піхоти форсувати Ікву через брід вище греблі і атакувати центр та правий фланг ворога»⁸². Цю версію підтримав І. Гаврилюк⁸³, не задумуючись над тим, як взагалі можна було здійснити таку операцію? Адже 30 польських короїв ще 21 вересня, переправившись у 7-8 км північніше греблі, завдали поразки українським сотням, котрі залишили її і відступили до табору. З цього часу під контролем поляків (для посилення оборони захопленої переправи В.-Д. Заславським було розташовано на ній 1200 піхотинців з кількома гармати, а з її правобережного боку – 2 полки кінноти) перебувала вся правобережна місцевість, що прилягала до греблі і північніше неї на декілька кілометрів, а сам польський обоз перемістився на відстань 2-3 км від українського табору («на добрий постріл з гармати»)⁸⁴. У свій час В. Смолій та В. Степанков висловили гіпотетичне міркування, що окрім цієї греблі існували й інші, що дозволяло українському командуванню «... підтримувати зв'язки з Кривоносом та перекидати свої підрозділи на лівий берег Ікви»⁸⁵. У зв'язку з чим фіксація згаданими вище науковцями факту наявності Пилявецького ставу й греблі за нею, які могли існувати і в час битви, значно прояснює проблему місця переправи татар й українців до табору М. Кривоноса. З одним правда уточненням: кілька десятків тисяч вояків не могли встигнути переправитися до ранку через вузьку греблю навіть за умови, якби не розбили її дощенту своїми ногами та кінськими копитами вершників, тому неминуче поряд неї чи уздовж десь 1 км вниз мав бути ще *брід через Ікву*.

Саме його наявність, завчасно виявлена службою обозного (можливо, І. Чорноти), й вчинила визначальний вплив на формування Б. Хмельницьким концепту розбудови табору. Адже виявилось, що майже ідеальна місцевість, обрана для ведення боїв від оборони, мала істотну ваду, що таїла небезпеку вразливості для його тильної сторони. І він відразу ж збагнув, що не зміцнивши її, військо, розташоване у ньому, піддавалося б смертельній небезпеці потужного удару поляків саме тут, а не з боку фронту. Розпочавши бої біля переправи, і прикувавши до них увагу гетьмана, не так важко було б їхній кінноті обійти українські позиції лівобережного табору й раптово атакувати. Аби уникнути подібного сценарію розвитку подій, Б. Хмельницький відповідним чином розмістив табори. На правому боці річки основним осередком обрав, на що чи не першим звернув увагу Ю. Тисс-Крохмалюк, «горбкувату око-

лицю» Пилявець⁸⁶. Л. Виногородська встановила, що це була височина «Бутова», де за місцевою легендою й перебував табір Б. Хмельницького. Вона домінувала над місцевістю правого і лівого берегів Ікви, знаходилася від замку у південно-західному напрямку на відстані 1,5–1,8 км й відокремлювалася від нього «глибокою балкою», а з протилежного боку – «широкою долиною «Богданівка». Від греблі височина була віддалена, за її даними (у різних роботах авторки вони різняться), на 1-2 км.⁸⁷ Як видно зі запропонованої дослідницею схеми розташування українського і польського військ, вона обмежила український табір лише територією височини, не включаючи до нього горбистої місцевості, що прилягала до неї з півночі, замку й дороги до Меджибожа.⁸⁸ І. Стороженко дотримується такої ж моделі розбудови табору, щоправда, маркуючи її не «Бутовою», а «висотою 346». На його переконання, «... кожна сторона чотирикутного табору мала довжину не менше кілометра»⁸⁹.

На наш погляд, конфігурація правобережного табору виглядала істотно іншою – становила собою не чотирикутник, а трикутник, вершина якого сягала перетину крайньої межі південної частини височини «Бутової» й долини «Богданівка». Зробимо спробу в дуже загальних рисах окреслити його контури й розміри (виключно орієнтовного характеру) на основі сучасного плану місцевості битви, розробленого Л. Виногородською⁹⁰. Ще раз наголошуємо, що вони дуже умовні і вимагають подальшого уточнення. Зрозуміло, що до нього не входило містечко, яке вочевидь, розташовувалося уздовж берега Ікви від замку в напрямку вгору за течією до переправи на відстані бл. 1,5 км. Основою трикутника слугувала оборонна лінія табору, що простягалася, ймовірно всього, починаючи від умовної точки на пагорбі (нагадаємо, розташованого північніше «Бутової») на віддалі бл. 1 км від переправи, й далі вздовж околиці містечка, включаючи замок, дорогу до Меджибожа, греблю й брід – довжиною бл. 3,5 км. Його ліва сторона прямувала від броду в південно-західному напрямі, до вершини трикутника, розташованої у південно-західній точці «Бутової» (бл. 3 км). Права – тягнулася бл. 2 км від останньої й далі на північний захід західною стороною «Бутової», що межувала з долиною «Богданівка», й частково через верхню частину пагорба, розташованого північніше «Бутової», до уже згадуваної названої умовної точки цього ж пагорбу. Отже, розміри табору складали бл. 3,5x3x2 км. Принагідно зазначимо, що відмовилися від спокуси включити до нього виявлені Літинським поліцейським правлінням (березень 1870 р.), залишки земляних укріплень на правому боці Ікви в 3 км за її течією від зам-

ку, а на лівому боці – в 4 км, бо їхня конструкція не відповідає тогочасному козацькому військовому мистецтву (вочевидь були збудовані XV–XVI ст. для оборони від татар)⁹¹.

Інформація джерел про лівобережний табір М. Кривоноса надзвичайно скупа. Вона стверджує тільки про його дислокацію навпроти замку. Так, маємо наступне свідчення В.-Д. Заславського: 23 вересня йому повідомили, «що орда й піхота з табору козацького в поле висипаються *на обох сторонах: як за переправою від табору Хмельницького, так і тут, з цієї сторони, від табору Кривоноса* (виділено нами – авт.) вивели військо в поле»⁹². С. Твардовський, описуючи розташування українського війська у таборах, підкреслював, що «не подібно до наших, Хмельницький, маючи пильних шпигунів, опанував обидва береги річки. Той – там з того боку – взяв собі, а інший, тут, від нашого боку, *відразу ж навпроти замку на рівнині дав Кривоносу, нашим же залишив самі пагорби і долини* (виділено нами – авт.)»⁹³. Учасник битви 23 вересня Подостажа (?) також констатував, що цього дня козаки і татари «дали битву на двох полях (виділено нами – авт.), як збоку нашого табору, так і за переправою»⁹⁴.

Важко збагнути, чому науковці обійшли мовчанкою питання виявлення причин його локалізації навпроти замку, розташованого, нагадаємо, бл. 2,5 км нижче за течією Ікви від переправи? Чому не біля останньої, аби захистити її, чи навіть вище, не допускаючи до неї противника й водночас мати змогу постійно отримувати допомогу, дякуючи їй, з лівого берега від гетьмана? Так як джерел, спроможних пролити хоча б децицію світла на відповідь на це запитання не вдалося виявити, дозволимо собі висловити наступне припущення. По-перше, Б. Хмельницький, як з'ясовано в історіографії, намагався будь-що уникнути лобового зіткнення з ворогом, тому вирішив пожертвувати переправою, приковуючи до її захоплення увагу польського командування, що дозволяло б виграти час до прибуття татар, котрі поспішали до нього. По-друге, його дислокація «навпроти замку» запобігала появі тут польських підрозділів й артилерії й унеможливлявала захоплення ними греблі через річку, що знаходилася поряд зі замком, та броду, що існував, як здогадуємося, не нижче 1 км від нього. В силу цього табір мав форму прямокутника, який простягався з півночі на південь вздовж лівого берега річки, починаючи десь з 1 км вище замку й до 1 км нижче нього. Себто його довжина сягала бл. 2 км; а ширина, враховуючи чисельність вояків, бл. 1 км. Чимала його частина вкривалася заростями «березняку»⁹⁵.

Відзначимо добре укріплення обох таборів й високу дисципліну вояків, котрі знаходилися у них. Про це маємо інформацію кількох польських учасників і сучасників даної події. Першим з них у хронологічному ряду є визнання сокальського старости від 13 вересня: «Так ворог все своє військо в окопі закрав, що до цього часу не могли дістати з цього війська реєстровика, окрім хлопства і бунтівників та однієї особи з Канівського полку ...»⁹⁶. 20 вересня з польського обозу повідомляли, що Б. Хмельницький перебуває у замочку, «укріпив його, маючи сто гармат і все необхідне, військо не має сто і кількадесят тисяч»⁹⁷. А. М'яковський звертав увагу у листі до бельзького воєводи на використанні ним возів для укріплення обозу⁹⁸. Точнішу інформацію знаходимо у «Реляції Д. Заславського»: неприятель «стояв у хорошу місці і табір свій зміцнив як окопом, так і возами, розмістивши їх у шість рядів»⁹⁹.

Не варто недооцінювати й значимість в організації оборони таборів створення польових укріплень на теренах, які прилягали до них, слушно названих Ю. Тисс-Крохмалюком «бойовим передпіллям»¹⁰⁰. Зокрема В. Коховський зазначав, що «козаки перекопали греблю, водою залили сіножаті» й «мали мистецтво копати ями й рови, щоб, вдаючи втечу, заманити переслідувача і тоді шкодити тому ворогу». Також розташовували «В густих хащах самопальників, які ховалися в гущавині» тощо¹⁰¹. За свідченнями згаданого раніше Заборовського, котрий брав участь у бою за греблю 21 вересня на правому боці Ікви, козаки мали перед нею викопані шанці й «гармати над самою переправою»¹⁰².

Незважаючи на порівняно значну кількість джерел польського походження про Пилявецьку кампанію, їх явно не вистачає для ґрунтового дослідження локалізації місця розташування табору жовнірів. В силу чого їхній аналіз дозволив окреслити його лише вельми приблизно. Формальним початком відліку наступу польської армії проти українського війська вважаємо 11 вересня, коли відбулося возз'єднання підрозділів І. Вишневецького з полками, призначеного головнокомандуючим, В.-Д. Заславського в околиці Човганського Каменя й військова нарада ухвалила: «вирушати проти ворогів і, не відкладаючи, дати йому битву»¹⁰³. Через день вона попрямувала до Староколястинова. Зупинившись на нічліг на Корчівському полі, 14 вересня О. Конєцпольський на чолі 5 тис. жовнірів вирушив до Россолівецької переправи через болотисту ікопоть, аби не допустити її захоплення Б. Хмельницьким, бо у такому випадку перекрився б єдиний шлях до міста. Проте вона виявилася вільною. Зайнявши її, корон-

ний хорунжий зробив спробу оволодіти Старокостянтинівим. Наштовхнувшись на спротив, уночі відступив до табору. Зранку 15 вересня реґіментарі довідалися про залишення козаками міста. В.-Д. Заславський розпорядився негайно захопити його. За його словами, «Господь Бог, дякуючи винятковому щастю, передав нам до рук Константинів, внаслідок того, що козаки в ночі його залишили»¹⁰⁴. Не приховував радості й М. Остророг тим, що «Пан Бог всемогутній напустив в очі ворогу такого страху, що в ночі з такої міцної фортеці втекли, залишивши нам вільними всі переправи і місто при цьому, біля якого напевне були б забавки, втративши багато крові і часу, коли б неприятель хотів оборонятися»¹⁰⁵.

16 вересня, переправившись через Случ, військо зупинилося табором неподалік міста. Цього ж чи наступного дня В.-Д. Заславський зібрав військову раду з комісарами й деякими полковниками для обговорення й затвердження стратегічного плану проведення майбутньої битви. Значення її ухвали важко переоцінити, бо від обраної тактики дій у значній мірі залежала власне доля кампанії кожної з обох сторін. Напередодні неї, вочевидь, разом з досвідченим офіцером (полковником), обозним Великого князівства Литовського, очільником королівської гвардії С. Осінським він оглянув навколишню місцевість. Той висловив пораду «розташувати табір між річкою Случ і болотами, маючи Костянтинів в тилу». Прислухавшись до неї, головнокомандуючий запропонував зупинитися тут, «уфортифікувати обоз», «який з двох сторін сама природа непогано зміцнювала болотами, що підступали», й очікувати на противника, бо «ми уже були попереджені щодо наближення орди». Цей план підтримали А. Кисіль, коронний мечник, краківський староста й ін.¹⁰⁶. Як згодом зазначав брацлавський воєвода, «... ми хотіли, зважаючи на ворожу потугу і хитрощі його, та побоюючись орди, за краще на свої фортеці наводити неприятеля, ніж на нього нападати»¹⁰⁷.

Проте більшість присутніх (київський воєвода Я. Тишкевич, берестейський воєвода Я.Ш. Щавінський, староста лележинський Радзівєвський та ін.) «... вперто наполягали, щоб обов'язково вирушати до табору Хмельницького, – підкреслював В.-Д. Заславський, – бо з таким зволіканням, говорили, *ви не заженете противника за Дніпро* (виділено нами – авт.). Інші їх мм. говорили вони, що слід ворога випередити, допоки татарські підкріплення з ним не об'єдналися. А все рицарство обвинувачувало нас у якійсь боязні і погрожували бунтом, відходом, відмовою від несення служби, обранням нових гетьманів». Окрім цього на раді, з ініціативи очільника війська, А. Кисіль

зачитав пропонованого листа до Б. Хмельницького, в якому лунав заклик до нього схаменутися і «... допоки ще не розпочалися воєнні дії» засвідчити покірність й «дотримуватися термінів комісії». Його зміст викликав глибоке обурення з боку не тільки комісарів і полковників, але й від осіб «підліших (низького походження – авт.)». Вони почали кричати, вимагаючи, «аби по-швидше вирушати до ворога. А якщо тхір оволодів гетьманами нашими, то інших собі оберемо». Бо, мовляв, «комісія вже завершилася, слід зробити спробу (діяти) зброєю». Тому, за визнанням В.-Д. Заславського, «довелося поступитися більшості їх мм.» з огляду непослуху й рівного (з моїм) авторитету їхніх мм». Як повідомляв згодом краківському воєводі «... я такими голосами змушений був дозволити посунути обоз до ворога»¹⁰⁸.

Щоправда, анонімний автор «Щоденника помилок мм. пп. регіментарів під Пилявцями» подає іншу причину залишення військом околиць Старокостянтинова: «й.м.п. гетьман (В.-Д. Заславський – авт.) боявся, щоб цей маєток не був спустошений (був його власністю – авт.), бо навіть упродовж цих двох чи трьох днів, коли табір знаходився біля Костянтинова, постійно перебувала охорона біля усіх сіл, аби не можна було взяти найменшого снопа на корм для коней і кожного, хто що-небудь узяв, неминуче брали під варту і позбавляли свободи (виділено нами – авт.)»¹⁰⁹. Не сумніваємося в тому, що цей фактор відіграв немаловажну роль у прийнятті головнокомандуючим плану наступальних дій, але не вирішальну. На переконання окремих осіб, ухвала про наступ мала негативні наслідки. Так, А. Кисіль не сумнівався в тому, що вона стала «початком теперішнього занепаду, який настав»¹¹⁰. А на думку анонімного автора «Щоденника Пилявецької битви»: «Настала не мужність, а безумство і це змусило гетьмана рушити, а відповідно пришвидшило загибель Вітчизни»¹¹¹.

17 вересня польське військо розпочало просування до Пилявець і його авангард зупинився «у добрій півмилі за Костянтинівим (виділено нами – авт.; під нею, вочевидь, розумілася велика польська миля, що складала тоді 7,8 км)» – десь бл. 4 км. Наступного дня воно перебувало на місці, очікуючи завершення переправи возів, яких налічувалося щонайменше 50-60 тис. Нарешті 19 вересня, повільно рухаючись, зупинилося від українського табору в милі (7 км – авт.)¹¹², десь північніше сучасного села Деркачі. Саме ж військо було величезним (більшим за польсько-литовське у Хотинській кампанії 1621 р.), як підкреслював В. Мясковський, воно «зібралось дуже добре і в порядку, так що сміливо могло б поборотися вже з оттоманським цісарем ...»¹¹³.

В історіографії уже відзначалося, що його чисельність становила, за одними даними 30 тис., а за іншими – 40 тис. професійних вояків і шляхтичів¹¹⁴. Схиляємося до сприйняття інформації останніх і вважаємо, що із 40 тис. жовнірів «і у вогні, і в залізі» 30 тис. були кіннотники, а 10 тис. – піхотинці. У жодному разі не можна ігнорувати й численної кількості обозних слуг, кухарів, візників («люжною челяді»). З цього приводу С. Твардовський стверджував, що останніх «... при возах важких, незліченних (у наших тут обозах старожитним способом), яких втричі було більше (за вояків – авт.), а також мали мушкети і зброю ручну ...»¹¹⁵. Папський нунцій І. Торрес, добре обізнаний з внутрішньополітичним і військовим становищем Польщі середини XVII ст., 26 вересня 1648 р. повідомляв до Ватикану, що наших вояків «... лише 30 тисяч, не рахуючи одначе челяді (servitori), число якої в усякому випадку вдвічі більше і котра також зазвичай вся озброєна і разом зі своїми панами (виділено нами – авт.) бере участь у всіх військових операціях»¹¹⁶. Проаналізувавши різні джерела, польський історик Р. Сікора вивів своєрідну формулу визначення кількості «люжною челяді»: слід чисельність кіннотників помножити на 2¹¹⁷. Зробивши відповідний підрахунок, встановили, що в обозі налічувалося окрім 40 тис. жовнірів ще 60 тис. вояків, а всього військо нараховувало 100 тис. осіб. Встановлення цього факту дозволило нам адекватніше реконструювати розміри табору.

Зібрана 19 вересня рада ухвалила перенести розташування обозу поближче до противника, доручивши коронному підчашому М. Остророгу «вибрати місце для табору». Наступного дня той, обстеживши місцевість, віднайшов його. 21 вересня військо вирушило до нього. Відомо, що коли далеко не всі його підрозділи розташувалися там, Я. Тишкевич наступом на переправу започаткував Пилявецьку битву. І навіть упродовж дня формування табору тут ще не завершилося¹¹⁸. За свідченням учасника битви Подостажі, він знаходився «на добрий постріл з гармати (виділено нами – авт.)»¹¹⁹ від українського. У даному випадку важко збагнути, що він мав на увазі, повідомляючи аноніму про «добрий постріл». Якщо це був постріл з 6-тифунтової гармати, ядро пролітало до 2 км, якщо ж з 12-тифунтової – то до 2,8 км.¹²⁰ Отже, маємо підстави стверджувати, що він знаходився у 2-3-х км від позицій війська Б. Хмельницького. Тобто підтверджується припущення Л. Виноградської про його розташування в районі сучасного села Кантівки, хоча зроблене на помилковому тлумаченні довжини тогочасної польської милі (середньої): замість 7 км потракувала її сучасним розміром у 1,6 км.¹²¹ Додамо тільки незначне уточнення: дещо південніше від нього.

Всі без винятку джерела засвідчують, що обрана локація місця була для війська вкрай несприятливою до проведення наступальних операцій силами кінноти (саме на це й розраховував, як пам'ятаємо, Б. Хмельницький). Як нарікав С. Кушевич, воно виявилось не обстеженим «нашими» та «жоден з тих, хто наказав розбити табір» його «не знав»¹²². У «Щоденнику помилок їх мм. пп. регіментарів під Пилявцями» аноніма читаємо: «Підійшли з табором близько до противника. Не передбачено було належного місця, і табір до того ж безладно розташувався, що знаходився на шести горах і захищати його було неможливо»¹²³. Чому? Інформація інших джерел дозволяє відповісти на це запитання. По-перше, через рельєф місцевості. Як визнавав А. Кисіль, не знайшли належного «місця для обозу, тільки у («рукаш»? (можливо помилка, а йдеться про «р'ікі» – прискалки – авт.) і хащах обоз мусів ставати ...»¹²⁴. С. Кушевич наголошував: «Табір оточували різні долини, переправи, стави й подібне, що не давало можливості окопатись, сприяючи нападам досвідчених ворогів»¹²⁵. Подостажа висловлював подібне судження, вважаючи, що стали нерозважливо у поганому місці «... по пагорбах і поміж пагорбів, в якому не було можливості захиститися, якщо б наступало військо в кілька десятків тисяч [жовнів]»¹²⁶. За даними С. Твардовського, «... вози безкінечні були розкидані по пагорбах і вертепах, до яких важко було доступитися»¹²⁷. В силу чого вже 22 вересня В.-Д. Заславський зробив наступний висновок: «... під табір визначено дуже погане місце», а відтак «вирішив перенести його в інше місце й окопатися»¹²⁸.

По-друге, панування в таборі хаосу, породженого амбіціями регіментарів, воєвод, каштелянів тощо, браку послуух полковників регіментарям, ротмістрів полковникам, жовнів ротмістрам, що вкрай негативно позначалося на його оборондатності. За визнанням одного з анонімних авторів «реляцій» про Пилявецький погром, «... протягом кількох тижнів уповноважені Речі Посполитої нічого не робили в таборі, тільки сперечалися про свою першість»¹²⁹. С. Кушевич наступним чином охарактеризував їхні взаємини: «Троє регіментарів наказували кожен на свій розсуд, більше того, діяли наперекір один одному і з взаємними перебільшеннями, що, звичайно, буває при численних вождях, а зокрема, в наших польських сміливців ... Повітові хоруги не хотіли коритися наказам регіментарів, а кожен полк слухав свого полковника. Через невиконання наказів не було ні необхідної варті, ні путньої розвідки»¹³⁰. Навіть під час бою 23 вересня, «... кожен панок хотів бути гетьманом і не ставав там, де йому було наказано, а тіль-

ки там, де йому подобалося»¹³¹. Внаслідок чого «...затиснули Хмельницького не суцільними таборами, а де окопами, де сторожею, де гарматами, як якому полковнику забাগнулося»¹³². Врешті-решт маємо визнання самого головнокомандуючого: «Прокляте честолюбство ганебно підвело, бо кожен товариш (так називалися у польському війську жовніри шляхетського походження – авт.) хотів бути ротмістром, ротмістр – полковником, а полковник – гетьманом»¹³³.

Отже, складнощі рельєфу місцевості помножені на бездіяльність командування й стали головною причиною відсутності належних укріплень табору. Тому не без підстав ротмістр Заборовський докоряв командуванню за те, «що прийшовши так близько до ворога, ми не мали укріпленого табору, а це все занастало славу, а погані й безчесні регіментарі призвели до втечі і вважає загинелі всієї Речі Посполитої ...»¹³⁴. Автор «Щоденника помилок ...» теж вважав, що «... велика помилка полягала і в тому, що не звели хорошого валу, а лише [викопали] звичайні рови»¹³⁵. Саме враховуючи відсутність укріплень табору, В.-Д. Заславський змушений був спонукати військо у ніч з 21 на 22 вересня «стояти в шикі на обох берегах плоти-ни», побоюючись атаки противника¹³⁶.

Місце табору мало, окрім названих, ще одну значну ваду, про яку традиційно не згадують (за винятком Ю. Тисс-Крохмалюка¹³⁷) – це гостра нестача питної води, яку можна було дістати лише у річці. Одним з перших учасників битви, хто звернув увагу на неї, був А. Кисіль, котрий засвідчив факт боротьби за воду: «... не знайшли місця потрібного під обоз ... і обоз мусів стати і відразу ж за воду йти боротися («... o wodę za łebchodzić»)¹³⁸. За цю інформацію І. Гаврилюк піддав його вбивчій критиці: «...(був то абсурд, бо коронні жовніри і без здобуття греблі мали доступ до води) ...»¹³⁹. Проте, В.-Д. Заславський у листі від 8 жовтня до краківського воеводи підтвердив твердження брацлавського воеводи: жовніри Я. Тишкевича подалися «... до непотрібної гребельки, яка нас відгороджувала від води (*wodu bronila*)» (виділено нами – авт.)¹⁴⁰. Як на перший погляд, то насправді ці зауваги польських очільників сприймаються якимось непорозумінням. Адже води у ставах і річці було чимало! Але якої? Йдеться про питну! Не забуваймо про наявність принаймні 100 тис. жовнів і десятків тисяч коней. Адже застоювана вода у заболочених ставах, мала, зрозуміло, неприємний запах і смак. Тим паче, як з'ясувала Л. Виногородська, саме у місці розташування табору знаходилися відомі ікавські болота (3–3,5 км від переправи вверх проти течії), в яких у ХХ ст. видобували торф»¹⁴¹. А

торфові води відзначаються коричневим кольором і високою окислюваністю, а відтак є малоприсадними / непридатними для вживання людьми й тваринами.

Відсутність належної джерельної інформації не дозволяє визначити розміри табору. Маємо дані тільки двох джерел. Так, С. Кушевич стверджував, що «... табір зайняв місце округністю у польську милю ...»¹⁴² (7 км). Швидше всього, якщо він розташовувався у формі прямокутника, то його сторони могли мати 2x1,5 км або 2,5x1 км. Враховуючи чисельність війська, кількість коней і возів, то вони виглядають замалими. Проте є й інша інформація, яку подає анонім: «*Наш обоз розтягнувся на добру милю ...* (виділено нами – авт.)»,¹⁴³ вочевидь, під нею мав на увазі велику польську милю (7,8 км). Але ж «округність» і «розтяжність» – це різні поняття. Чи могла остання (себто довжина) сягати 7–7,8 км? Думаємо, що так, враховуючи розташування не на рівнині, а на пагорбах, у заболочених долинах, хащах та ін. У такому випадку його ширина мала становити щонайменше 1,5–2 км. Отже розміри табору швидше були 7-7,8 x 1,5-2 км.

Висновки:

- українсько-польські переговори упродовж липня – початку вересня про укладення угоди майже не мали шансів на успішне завершення. Проти неї рішуче виступала переважна більшість польської політичної еліти, магнатів і шляхти, неформальним очільником яких був князь І. Вишневецький. Воно зробило ставку на придушення українського повстання «вогнем і мечем»;

- з українського боку безоглядним противником замирення була більшість нереєстрового козацтва й покозачене поспільство, котрі домагалися ліквідації польської влади аж «до Вісли». Їхнім очільником став наказний гетьман М. Кривоніс;

- Б. Хмельницький позитивно ставився до перемовин й не відкидав можливості укладення угоди за умови задоволення вимог Війська Запорозького й припинення утисків православному духовенству й населенню Русі, а також припинення репресій проти повсталого населення півдня Волині й півночі Поділля, й відсутності наступальних операцій з боку польських підрозділів;

- зважаючи на каральні акції І. Вишневецького й наближення ворожого війська до Човганського Каменя з одного боку, й настрої радикально налаштованих старшин і вояків з другого, водночас шукав місце для розташування військового табору. Знайшов його в околицях містечка Пилявці, роз-

ташованого на правому березі Ікви. Здійснений нами аналіз джерел повністю підтвердив істинність утвердженого в історіографії концепту локації місця битви й необґрунтованість спроби спростувати його;

- з метою реалізації стратегічного плану гетьмана українське військо розташувалося у 2-х таборах. Правобережний (в якому знаходилася переважна більшість вояків) становив собою трикутник (а не чотирикутник, як це подається в історіографії) розмірами 3,5х3х2 км, а не квадрат розміром 1х1 км. Він охоплював височину «Бутову», безіменне підвищення, розташоване північніше, замок, переправу і брід нижче нього тощо. Лівобережний, спрямований на захист доступу для основного табору, зокрема замку, греблі і броду, був прямокутним із розмірами 2х1 км;

- польський табір 19-20 – зранку 21 вересня перебував за 7 км. від українських позицій. До речі 21 вересня перемістився поближче до нього на відстань 2-3 км і розташувався у пересіченій місцевості (пагорби, балки, струмки, зарості та ін.), що перешкоджало ефективному використанню кінноти. Припускаємо, що становив собою прямокутник з розмірами бл. 7-7,8х1,5-2 км.

Примітки:

1. Виногородська Л.І. Археологічні дослідження у с. Пилява Хмельницької області Старосинявського району. *Пилявецька битва 1648 року в історії України*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22-24 вересня 1995 року. Стара Синява, 1995. С. 31-32; Її ж. Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви). *Археологія. Публікації археологічних матеріалів. Нові відкриття і знахідки. Статті, рецензії, хроніка, пам'ять археології, дискусії. Археологія за рубежем. Охорона пам'яток археології*. 1997. № 1. С. 89-106; Її ж. Про локалізацію місця Пилявецької битви. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. Київ; Черкаси, 1995. С. 198-199.
2. Її ж. Історико-археологічні дослідження ... С. 89-106.
3. Погорілець О.Г. Археологічні розвідки місць битви під Пилявцями 1648 р. (2005-2008 рр.). *Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю Пилявецької битви* / під ред.: Вавринчука М.П. (голова) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2008. С. 22-27; Його ж. До питання локаліза-

- ції населеного пункту Пилявці середини XVII ст. *Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції присвяченої 360-річчю ...* С. 102–106; Його ж. До проблеми пошуку місця битви під Пилявцями (11–13 вересня 1648 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. ст. / [ред. кол.: Телегін Д.Я. (відп. ред.) та ін.]. Київ: ХІК, 2007. Вип. 16. С. 27–31; Його ж. Карти Гійома Левассера де Боплана середини XVII ст. як джерело дослідження подій битви під Пилявцями восени 1648 р. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: Наук.-краєзн. зб. / [редкол. Баженов Л.В. (голова) та ін.]. Хмельницький, 2014. Вип. 1. С. 150–155; Його ж. Карти Гійома Левассера де Боплана середини XVII ст. як джерело дослідження подій Національно-визвольної війни українського народу (1648–1657 рр.). *Пилявецька битва. Зб. наук. ст. Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж»* / уклад. І. Западєнко. Житомир, 2020. С. 67–74; Його ж. Пилявці на картах Боплана середини XVII ст. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяченої 365-річчю Пилявецької битви* / [редкол.: Баженов Л.В. (голова) та ін.]. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. С. 75–79.
4. Gavryliuk I. *Niewygrana Wojna. Sztuka wojenna Bohdana Chmielnickiego i innych dowódców kozackich w latach 1648–1651*. Oświęcim: Napoleon V, 2019. S. 112–124, 368–370; Płowy D. *Od Konstantynowa do Piławiec. Działania wojenne na ziemiach ukraińskich od czerwca do września 1648 roku*. Zabrze – Tarnowskie Góry: Wydawnictwo inforteditions, 2012. S. 170–185.
 5. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського державного університету, 1996. Кн. 1: Воєнні дії 1648 – 1652 рр. С. 196–208.
 6. Gavryliuk I. *Op. cit.* S. 97–116; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. 3-є вид., допов. та перероб. Київ: Парламентське вид-во, 2020. С. 151–171; Стороженко І.С. Назв. пр. С. 190–196; Płowy D. *Op. cit.* S. 127–154; Serczyk W.A. *Napłonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny, 1648–1651*. Warszawa: Wydawnictwo «Książka i Wiedza», 1999. S. 106–134.
 7. Rawita-Gawroński F. *Sprawy i rzeczy ukraińskie do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny*. Lwów, 1914. S. 113.
 8. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 1. С. 296.
 9. Drozdowski M. P. *My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny Zaporoskiej w latach 1648–1659*. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2015. S. 87–98.

10. Мицик Ю. *Буремний 1648 рік* (добірка неопублікованих джерел). *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво (збірник статей)*. Київ: Генеза, 1998. С. 308.
11. Rudawski J.W. *Historia Polska*. Petersburg, 1855. Т. 1. S. 38.
12. Ковальський Н.П., Мыцьк Ю.А. *Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв.* Днепропетровск: ДГУ, 1994. С. 51.
13. *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.* / упоряд. д. іст. наук, проф., протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Ю. Мицик. Київ, 2012. Т. 1: (1648–1649 рр.). С. 44.
14. Брехуненко В. *Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст.* Київ: Темпора, 2014. С. 60–62; Костомаров Н.И. *Богдан Хмельницький*. Москва: Чарли, 1994. С. 212–218, 241, 250–256, 286, 294–295; Смолій В., Степанков В. Назв. пр. С. 122–132, 201–207; Томашівський С. *Межи Пилявцями і Замостем. Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1913. Т. VI. С. 1–13, 41, 65–66, 106–111; Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. 2-е вид., перероб. та розшир. Київ: Критика, 2005. С. 324; Serczyk W.A. *Op. cit.* S. 168.
15. *Документи Богдана Хмельницького, 1648–1657* / упоряд.: І. Крип'якевич та І. Бутич. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. С. 33–84; *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги* / упоряд.: В. Брехуненко (відп. секр.), О. Заяць та ін. Київ, 2016. С. 347–367; Сас П.М. *Витоки українського націотворення*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 211–213.
16. *Документи Богдана Хмельницького ...* С. 39–53; Степанков В.С. *Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького)*. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2006. Вип. 6. С. 249–256.
17. *Документи Богдана Хмельницького ...* С. 35, 41, 43.
18. Петрів В. *Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1649 років*. *Військо України*. 1993. № 7. С. 79–84; № 8. С. 99; Стороженко І.С. Назв. пр. С. 176–177, 192–199; Gavryliuk I. *Op. cit.* S. 97–98, 111–112.
19. Стороженко І.С. Назв. пр. С. 192–193; Gavryliuk I. *Op. cit.* S. 93, 97, 109–112; Płowy D. *Op. cit.* S. 163–166.
20. *Документи Богдана Хмельницького ...* С. 64–67; *Пам'ятники ...* Т. 1. С. 278–282; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, 1995. Т. VIII. Ч. 3. С. 59–60.
21. *Документи Богдана Хмельницького ...* С. 63.
22. Там само. С. 65.

23. Там само. С. 67.
24. Там само. С. 68.
25. Памятники ... Т. 1. С. 279–280, 283–285, 291–294; Грушевський М. Назв. пр. С. 61–65; Смолій В., Степанков В. Назв. пр. С. 160–161, 168–169; Serczyk W.A. Op. cit. S. 120–130.
26. Бібліотека музею Чорторийських (Краків). Спр. 142. Арк. 613: Бібліотека Національна (Варшава) (далі – БН). Відділ мікрофільмів (далі – ВМ). № 6713; Там само. Спр. 143. Арк. 518: БН. ВМ. № 6691; Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 5. Спр. 225/11. Арк. 121зв. – 123; Архів ранньомодерної Української держави. Київ, 2019. Т. 3: Мартин Голінський. *Silva Regum: (1648–1665) /* упоряд. О. Заяць, Я. Федорук. Ч. I: (1648–1649). С. 166; Памятники ... С. 279.
27. Архів національний у Кракові. Ф. 465. Спр. 41. Арк. 66; БМЧ. Спр. 143. Арк. 63–64; БН. ВМ. № 6691; Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 26; Спр. 194. Арк. 17; Архив Юго-Западной России. Киев, 1914. Ч. 3. Т. VI. С. 27–28; Джерела ... Т. 1. С. 147.
28. Джерела ... Т. 1. С. 122, 124, 128, 138, 155; Памятники ... Т. 1. С. 295.
29. Грушевський М. Назв. пр. С. 49.
30. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах / ред. кол.: П.П. Гудзенко и др. Киев: Из-во АН СССР, 1953. Т. 11: 1648–1651 годы. С. 129; Хмельницькая Летопись (1636–1650 г.). *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам /* под ред. О.И. Левицкого. Киев, 1878. С. 80.
31. Воссоединение... Т. 11. С. 129; Документи Богдана Хмельницького ... С. 66, 68, 664–665.
32. Джерела ... Т. 1. С. 145.
33. Так само. С. 138.
34. Воссоединение ... Т. II. С. 129.
35. Документы ... С. 113.
36. Погорілець О. Археологічні розвідки місць битви ... С. 26.
37. Так само.
38. Його ж. Археологічні розвідки ... С. 22–27; Його ж. До питання локалізації ... С. 102–106; Його ж. До проблеми пошуку ... С. 27–31; Його ж. Карти Гійома Левассера де Боплана середини XVII ст. як джерело дослідження подій битви під Пилявцями ... С. 150–155; Його ж. Карти Гійома Левассера де Боплана середини XVII ст. як джерело дослідження подій Національно-визвольної війни ... С. 67–74; Його ж. Пилявці на картах ... С. 75–79.
39. Документы ... С. 123.
40. Джерела ... С. 157.
41. Памятники ... Т. 1. С. 302.
42. Michałowski J. Op. cit. S. 195.
43. Джерела ... С. 159.

44. Так само. С. 169.
45. Michałowski J. Op. cit. S. 209.
46. Джерела ... С. 506.
47. Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwa, potym Szwedami, i z Węgry... Calissi, 1681. Cz. I. S. 27.
48. Крикун М. Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678–1679 років. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2015. С. 228.
49. Michałowski J. Op. cit. S. 195.
50. Ibidem. S. 198.
51. Документы ... С. 139.
52. Джерела ... С. 159.
53. Там само. С. 160.
54. Michałowski J. Op. cit. S. 209.
55. Ibidem. S. 197.
56. Памятники ... Т. 1. С. 302.
57. Michałowski J. Op. cit. S. 205.
58. Документы ... С. 123.
59. Там же. С. 135.
60. Там же. С. 148.
61. Джерела ... С. 163.
62. Там само. С. 169.
63. Сварник І. Ів. «Листи зі Львова» та її автор. *Жовтень*. 1980. № 3. С. 102.
64. Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego. Wrocław, 1840, S. 21.
65. Twardowski S. Op. cit. T. 1. S. 27.
66. Ibidem.
67. Kochowski W. Historya panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora. Poznan, 1840. T. 1. S. 11.
68. Погорілець О.Г. До питання локалізації ... С. 106.
69. Крикун М. Документи комісарського суду ... С. 129, 189, 228; Його ж. Подільське воєводство у XV – XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2011. С. 280–281.
70. Дячок В.В. Писемні джерела кінця XVIII – XIX ст. до встановлення місця Пилявецької битви. *Пилявецька битва 1648 року в історії України...* С. 74.
71. Виноградська А.І. Історико-археологічне дослідження ... С. 90.
72. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець ... С. 170–173.
73. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 570; Архів ранньомодерної Української держави ... С. 184; Воссоєдинение ... Т. II. С. 129; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець ... С. 169; Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія. Мюнхен: Видання Братство кол. вояків I-ої Української Дивізії УНА, 1954. С. 91; Serczyk W.A.

- Narłonaŕej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny, 1648–1651, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza, 1999. S. 142.
74. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 570; Грушевський М. Назв. пр. С. 72.
75. Сіцинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. (історично-археологічні нариси). Київ, 1928. С. 87.
76. Виногородська Л. Історико-археологічне дослідження ... С. 95.
77. Дячок В.В. Назв. пр. С. 70–71.
78. Виногородська Л. Історико-археологічне дослідження ... С. 95–96.
79. Сіцинський Є. Назв. пр. С. 86, 88.
80. Виноградська Л. Історико-археологічне дослідження ... С. 93.
81. АННБ. ВР. ф. 5. Спр. 5769/III. Арк. 307; Джерела ... С. 170; Смолий В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець ... С. 176.
82. Стороженко І.С. Назв. пр. С. 203.
83. Gawryliuk I. Op. cit. S. 122.
84. Джерела ... С. 163; Документи ... С. 148; Степанков В.С., Степанков В.В. Пилявецька битва 1648 року: джерела до вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям, студентам). *Проблеми дидактики історії*. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 5. С. 67.
85. Смолий В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець ... С. 176.
86. Тисс-Крохмалюк Ю. Назв. пр. С. 94.
87. Виногородська Л.І. Археологічні дослідження ... С. 31; Її ж. Історико-археологічні дослідження ... С. 92; Її ж. Про локалізацію місця ... С. 198.
88. Її ж. Історико-археологічні дослідження ... С. 92.
89. Стороженко І.С. Назв. пр. С. 195.
90. Виногородська Л. Історико-археологічні дослідження ... С. 92.
91. Дячок В.В. Назв. пр. С. 71–72.
92. Документи ... С. 149.
93. Twardowski S. Op. cit. S. 27–28.
94. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 127.
95. Джерела ... С. 169.
96. АННБ. ВР. ф. 5. Спр. 225/II. Арк. 165 зв.
97. Джерела ... Т. I. С. 159.
98. Документи ... С. 139.
99. Там же. С. 149.
100. Тисс-Крохмалюк Ю. Назв. пр. С. 94.
101. Kochowski W. Op. cit. S. 11–12.
102. Джерела ... С. 162.
103. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 138; Michałowski J. Op. cit. S. 191.
104. Документи ... С. 147.
105. Michałowski J. Op. cit. S. 197.
106. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 176; Документи ... С. 147.

107. Michałowski J. Op. cit. S. 205.
108. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 177; Документи ... С. 147.
109. Документи ... С. 134.
110. Michałowski J. Op. cit. S. 205.
111. Джерела ... С. 169.
112. Там же. С. 115, 147.
113. Там же. С. 126.
114. Грушевський М. Назв. пр. С. 68; Gawryliuk I. Op. cit. S. 111.
115. Twardowski S. Op. cit. S. 26.
116. Донесения папского нунция Иоанна Торреса, архиеп. Адрианопольского, о событиях в Польши во время возстания Богдана Хмельницкого ... *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемой Киевской комиссией для разбора древних актов*. Киев, 1916. Вып. 2-й. С. 118.
117. Sikora R. Zapomnia na armia. *W kręgu Hadziacza A.D. 1658. Od Historii do Literatury* / Pod red. P. Borka. Kraków, 2008. S. 159.
118. Документи ... С. 147–148.
119. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 127.
120. Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. Wyd. drugie poszerzone. Oświęcim: Napoleon V, 2013. S. 313.
121. Виноградська Л.І. Історико-археологічні дослідження ... С. 90–93; Ї ж. Про локалізацію місця ... С. 199.
122. Кушевич С. Назв. пр. *Жовтень*. 1980. № 3. С. 103.
123. Документи ... С. 135.
124. Michałowski J. Op. cit. S. 205.
125. Кушевич С. Назв. пр. *Жовтень*. 1980. № 3. С. 103.
126. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 127.
127. Twardowski S. Op. cit. S. 27.
128. Документи ... С. 148.
129. Там же. С. 119.
130. Кушевич С. Назв. пр. *Жовтень*. 1980. № 3. С. 103.
131. Документи ... С. 120.
132. Там же. С. 139.
133. Там же. С. 150.
134. Джерела ... С. 163.
135. Документи ... С. 135.
136. Там же. С. 148.
137. Тисс-Крохмалюк Ю. Назв. пр. С. 101.
138. Michałowski J. Op. cit. S. 205.
139. Gawryliuk I. Op. cit. S. 121.
140. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 177.
141. Виноградська Л. Археологічні дослідження ... С. 32; Ї ж. Історико-археологічні дослідження ... С. 93.
142. Кушевич С. Назв. пр. *Жовтень*. 1980. № 3. С. 103.
143. Архів ранньомодерної Української держави ... С. 184.

Valeriy Stepankov, Vitaliy Stepankov

BATTLE OF PYLIAVTSI IN 1648: THE FACTORS OF THE RESUMPTION OF HOSTILITIES AND, THE PROBLEMS OF ITS LOCALIZATION AND THE DISPOSAL OF CAMPS OF UKRAINIAN AND POLISH TROOPS

The articles consider three interrelated problems, the clarification of which allows not only studying out several controversial provisions in the created historiographical image of Battle of Pyliavtsi but also rejecting not argued by analysis of sources of judgment, and thus contribute to its transformation into a more adequate historical reality. In particular, the reasons for the resumption of hostilities were clarified, and the scientific insolvency of the concept aimed at questioning the established view of the location of the battle was proved. Adjustments were made to determine the reasons for the passivity of B. Khmelnytsky's military actions during August and the first half of September and choosing the area for the camp on the banks of Ikva River (Pyliavka) near the town of Pyliavtsi. The location of Ukrainian and Polish camps and their configuration had been clarified.

Key words: Battle of Pyliavtsi, localization, Pyliavtsi, Ikvariver, dike, camp, B. Khmelnytsky, river crossing site.

Отримано: 21.04.2021

УДК 94(477):323.39:327(470+571)“16”

DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.140-151

Олександр Юга

(Кам'янець-Подільський)

**ПОЛІТИКА МОСКОВІЇ ЩОДО КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ
В СЕРЕДИНІ XVII ст. В ОЦІНКАХ ПРЕДСТАВНИКІВ
ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ**

У статті з'ясована проблема сприйняття правлячою елітою Речі Посполитої сутності політики Московії щодо козацької України в середині XVII ст., аналізуються чинники, які впливали на сприйняття її оцінки урядовцями Польсько-Литовської держави задумів і цілей Москви щодо козацької України. Найбільша увага зосереджена на періоді після прийняття Б. Хмельницьким на початку 1654 р. царської протекції.

Ключові слова: Московія, козацька Україна, Б. Хмельницький, царська протекція, політична еліта, Річ Посполита, «українська проблема».

В польській історіографії можна зустріти твердження про те, що напередодні розгортання в 1648 р. національно-визвольної боротьби на підвладних Речі Посполитій українських теренах, польсько-російські відносини склалися значно успішніше, ніж будь-коли до цього. Пояснюється це тим, що, зазнавши невдачі в Смоленській війні 1632-1634 рр., у